

Tammsaare ja sõda

A. H. Tammsaare. Sõjamõtted. (Eesti mõttelugu 170.) Tartu: Ilmamaa, 2023. 270 lk.

Kogumik „Sõjamõtted” koondab A. H. Tammsaare aastatel 1914–1919 Koitjärvel kirjutatud ja omaaegses ajakirjanduses avaldatud esseistlikke tekste. 1919. aastal ilmunud raamatu tarbeks lisas autor neile saatesõna ja viis sõjateemalist novelli. Seega on osalt tegemist ilukirjandusteosiga. Kirjastus Ilmamaa on seda tekstivalimikku täiendanud toimetaja Katre Ligi allmärkustega ning Peeter Järvelaiu järel sõnaga.

Mõttelooliselt seostuvad Tammsaare kirjutised maailmasõjaeelses Euroopas levinud pessimistliku kultuurikriitikaga (vt lk 184–190), mis reaktsioonina sajandi vahetuse progressiusule juhtis tähelepanu inimeste ja inimmasside võimetusele allutada oma madalaid instinkte ükskõik millise kõrgema moraali teenistusse ning hoiatas, et teaduse ja tehnika areng pigem võimendavad inimloomuses peituvaid destruktiiivseid jõude, kui lubavad neid

ületada. Esimese maailmasõja vallandumine 1914. aasta suvel kinnitaski sellise pessimismi asjakohasust: ebamäärastel põhjustel alanud ja kiiresti laienenud sõda, millel selget süüdlast justkui ei olnudki, lubas järeldada, et sõjasüüdlaseks tuleb pidada inimloomust, mis polnud suutnud tapatalguid ära hoida.

Sõjakriitikuid vapustas massiline poole valimine toleaeagsete Euroopa intellektuaalide seas. Paljud neistki, kes varem olid kuulunud patsifistide ridadesse, otsustasid nüüd kas isiklikust patriotismist või avalikkuse surve tõttu kodumaad sõjas toetada ning katkestada suhted endiste mõttekaaslastega, kes seda teha ei soovinud või vastase poolele jäid (lk 20, 190–191). Kosmopoliitse haritlaskonna killustumine võttis paljudelt sõjavastastelt literaatidelt viimasegi tulevikulootuse: kui maailma sõtta juhtinud konservatiivsed valitsusringkonnad ning rikastuv liberaalne keskklass olid progressiivsete jõududena juba varem maha kantud, siis nüüd tabas sama saatus vaimuaristokraatiat, mille hulka kuuluvaks lugesid sõjavastased literaadid ennastki.

Pessimistide sõjaaegseid tekste iseloomustab seetõttu resigneerunud mee-

olu, pettumus Euroopa kultuuris ja mure maailma tuleviku pärast. Samal ajal püüti oma haritlasmissiooni teadvustades leida uusi väljendusvahendeid sõjaõuduste talletamiseks ja edasi andmiseks ning helgematel hetkedel tegeleti otsingutega mingi ehedama elutunnetuse järele, mida loodeti leida näiteks eluslooduse (lk 45, 129, 206), laste (lk 142, 216, 221–235) või lihtsate ja harimata inimeste juures (lk 76, 236–245).

Tammsaare veetis Esimese maailmasõja aastad haigena venna talus Koitjärvel ja kirjutas kõik need kahtlused, lootused ja Euroopa kataklüsmid lahti esseedes, milles ilmneb ambitsioon tõusta kõrgemale Eesti kohalikest oludest ning võtta osa rahvusvahelistest aruteludest maailmasõja põhjuste ning sõja olemuse üle. Tammsaare luges Anatole France'i ja Maurice Maeterlincki ning osales nendega samas mõtteringluses, mis püüdis toimuvat mõista, lugejate jaoks mõtestada ja paremal juhul olukorrast väljapääsu või lohutust leida.

Hiljem iseloomustas Tammsaare oma jupikaupa ajakirjanduses avaldatud mõtte-avaldusi väikeste ja juhuslikena, kahetse-des, et ta polnud oma ideid suuremasse teosesse koondanud (lk 7, 10). Läbivaid teemasid ja seisukohti saab välja tuua aga nendegi tekstide põhjal.

Inimene ja usk

Võib-olla taotlusliku vastusena maailmasõja eraldavale ja lõhestavale survele domineerib Tammsaare „Sõjamõtetes” kesken-dumine inimsoo ühisosadele. Need on tema jaoks igal juhul ja kõigele vaatamata olemas, kuid ei anna veel põhjust optimis-miks. Vastupidi: Tammsaare käsitluses moodustub jagatud pattudest omamoodi kollektiivne süüdistus inimkonna vastu, kelle nii käimasolev sõda kui ka varasemad ajaloosündmused olid paljastanud enese-keskse silmakirjatsejana.

Näiteks olid sõjad kinnitanud, et Euroopa kultuuri ei saa pidada ülejäänud kultuuridest tsiviliseeritumaks, ületagu see pealegi teisi oma tapa- ja tulejõult (lk 8, 27–30, 52). Ka maailmasõja juures pol-nud märkimisväärne mitte see, et mustad või punased võitlesid valgete vastu, vaid hoopis see, et valged oma väidetavalt kõr-gemale kultuursusele vaatamata kippusid metsikustes värvilistest ette jõudma (lk 111). Üldse on inimkäitumine Tammsaare meelet eettearvatav ning inimeste pinna-pealsed erinevused ei väljenda sügavamaid loomuerisusi: ka tööline hakkaks miljo-näriks saades käituma täpselt samamoodi nagu see, kes on miljonärina sündinud (lk 35–40).

Eriti ilmseks muutuvad inimeste jaga-tud instinktid siis, kui nõrgenenud väliste kontrollimehhanismide asemele astub puhtalt tugevama õigus. Siis võib igatüks näha, et seadust täidetakse ainult seni, kuni on võim, mis selle täitmist nõuab; vasta-sel juhul ei pea vett ükski rahvusvaheline leping ning kindlasti leitakse sobiv põh-jendus, miks peaks õiguse või isamaa pärast kaaskodaniku paljaks röövima (lk 66). Nõnda tuleb üle saada naiivsest seisu-kohast, nagu oleks inimlik religioon ena-mat kui orjus, inimlik õigus enam kui võimuiha ning inimlik ajalugu enam kui mälestusmärk võitjatele (lk 7). Nõustudes filosoof Henri Bergsoniga, et ainuke kin-del reaalsus on liikumine ja muutumine, ei soostu Tammsaare siduma nende nähtus-tega edenemist – aja voolavus olevat ainult sündmuste vaheldumine (lk 193), samas kui igasuguse „arenemise” ja „edenemise” retoorika suhtes tuli olla skeptiline (lk 42, 45).

Ometi kuulub inimloomuse juurde vajadus millegi kõrgema järele; unistus mingisugusest „temast”, keda kunagi kätte ei saa, kuid kelle käskusid pikisilmi ooda-takse. See „tema” võib olla nii maa peale jumalate asemikuks määratud üliinimene

kui ka Jumal ise (lk 121–122). Maailmasõja ajal olidki kõik rahvad pöördunud Jumala poole ja palunud temalt nende vaenlaste hävitamist, kelleni relvad ei ulatunud – justkui oleks igal rahval jätkuvalt oma rahvuslik jumal, nagu iidset Iisraelil (lk 145). Jumalalt või jumalate asemikult loodeti lohutust kannatusteski, sest miljonite kannatusi nähes oli raske mitte hakata nendest mingit mõtet otsima (lk 181).

Sõjakoleduste või muude läbielamiste tõttu võib inimene seega kergesti kaotada usu mõistuse väärtusesse ning pöörduda pigem intuitsiooni ja „sisemise selgelnägemise poole” (lk 193). Sellest, kuidas kriitilises olukorras tuleb inimesel tunnistada oma mõtte- ja tegutsemisvõime piiratust ning teha katset ületada see uute vahenditega, kirjutab Tammsaare pikemalt seoses Maeterlinckiga (lk 129–141). Seejuures märgib ta, et ebasuku ja ebateadusi Maeterlinck ei pooldanud (lk 134); seda ei saa aga väita kõigi teiste omaaegseid pöördelisi sündmusi tunnistanute kohta. Ka Eesti ajaloos tuleks lähemalt uurida XX sajandi esimese poole ühiskonnategelaste ja intellektuaalide kokkupuuteid teosofia, antroposofia, spiritismi ja teiste sarnaste liikumistega.

Suurrahvus ja väikerahvus

Inimkonna ühisosade väljatoomise kõrval juhib Tammsaare siiski tähelepanu olulisele nähtusele, mida võiks nimetada suurrahvusliku ja väikerahvusliku eneseteadvuse eristamiseks. Esimest iseloomustab usk uue ajastu saabumisse ja uutesse ülesannetesse, mis ootavad täitmist ning mille nimel võitlemine on õigustatud. Näiteks oli Saksamaal ennustatud, et sakslased saavad maismaa käskijaks, nagu Suurbritannia oli olnud merede valitseja (lk 75), samas kui venelased uskusid uude slaavi tõu ajajärku ja uude maailmakultuurilisse missiooni (lk 61, 125–126). Isegi vene liberaalid arvasid,

et „virgunud Venemaa” suudab tsaariaegsed pahed kõrvaldada ning ülejäänud maailmale eeskujuks olla (lk 60).

Tagasihoidlikel väikerahvastel, nagu eestlased, seesugune julgus ja lootus aga puudub (lk 61–62). Vastupidi, eesti rahvaluule on tunnistanud, et Kalevipoeg oli olnud halb tapleja, ning suhteliselt võitluskehv oli ka hilisem eesti kirjandus (lk 152). Peamine, mida eesti sõjalauludes rõhutati, oli isamaalisus ja riigiustavus, mis pole Tammsaare meelet imekspandav, kuna eestlasi oli ammu igal võimalusel separatismis süüdistatud (lk 154–155). Üldiselt oli sõjapasun aga eestlaste jaoks olnud alati hädapasun ning iga sõjalaul muutunud nutulauluks. Kuigi Eesti aladelt olid paljud sõjad üle käinud, ei olnud eestlased neid kunagi ise algatanud ning nii oli neile võõras suurrahvastele omane ülev, peadpööriv, meeletuks tegev, orgialik rõõm, mis tekib jõuteadvusest. Maailmasõjaski olid väikerahvad sunnitud erapooletut mängima, „sest kes võib teada, milleks see hea on” (lk 160).

Väikerahvuslikku eneseteadvust esindav Tammsaare ei hinnanud seetõttu kõrgelt ei Euroopa kultuuri varemetele uue tuleviku ehitamist lubavaid futuriste (lk 11–12) ega Marxi vääramata tõena ettekuulutatud maapealset rahuriiki (lk 78). Ka eilse maailma hävitamise järel pidid ju inimene ja tema instinktid ikkagi endiseks jääma (lk 9) ning õige oli arvata, et just need, kes kõige valjemalt vabadustest ja õigustest karjuvad, osutuvad kõige suuremateks vabaduste ja õiguste rikkujateks. Nii oli see olnud juba tsaariajal ja nii pidi olema ka pärast revolutsiooni (lk 82).

Selles mõttes on eriti valulik ainuke „Sõjamõtetes” leiduv tekst, mis lähtub otseselt Eesti omaaegsetest päevapoliitilistest oludest. Selles käsitletav sündmus on Ajutise Eesti Maanõukogu (Maapäeva) laialipeksmine enamliku rahvahulga poolt 1917. aasta 15. novembril, samal päe-

val, kui Maapäev kuulutas end kõrgeima võimu kandjaks Eestis. See episood kinnitas Tammsaarele tema varasemat „tumedat aimdust”, et niisugune ongi kuulutatud ja kiidetud vabadus ja revolutsioon ning oleks eksitus arvata, et Eesti on midagi muud kui Venemaa, „see logeduste ja korratuste pesa” (lk 80–81).

Niipea kui võim käes, olid äsjastest vabaduste lubajatest enamlased unustanud oma rahumeelsuse ja vabatahtlikkusprintsipi ning võtnud kasutusele vägivald nii Helsingis, Peterburis kui ka Tallinnas. Võis ju mõista, et vägivalda tarvitatakse vägivald vastu, aga millist vägivalda pidid esindama soome ja eesti rahva valitud saadikud? Tammsaare järeldas, et revolutsiooniline vägivald ei olegi kuidagi õigustatud, vaid leiab poolehoidjaid puhtalt seetõttu, et Tsaari-Venemaa oli olnud vägivaldamaa ning need, kes olid vägivald all kannatanud, tahavad kasutada sedasama vägivalda, et kätte maksta, ükskõik, kas süüdlasele või süütutele. Nähes ette Vene kodusõda, avaldas Tammsaare muret, et Venemaal leidub liiga palju pimedust selleks, et lepitaks vähese vennaverrega (lk 82).

Ent ennekõike oli märkimisväärne, et ka eestlased olid nüüd oma väikerahvusliku eneseteadvuse reetnud. Selleski oli süüdi Venemaa, mille äärmusparteid olid juhtrolli esindanud põrandaalused, põrandaalune aga pidi alati muutuma usu-meheks, hullustajaks, vägivaldsejaks ja tagakiusajaks. Seda tsariaegset põrandaalust vaimu leidis Tammsaare arvates ka Tallinna enamlaste juhtkonnas, mis oli Venemaal hariduse omandanud ja mida ei olnud mahendanud seltskondlik kokkupuutumine teiste eestlastega (lk 83–84). Need venestunud eesti põrandaalused olid samuti muutunud kitsarinnalisteks usklikeks, kellele vägivald, tagakiusamine ja kättemaksuhimu olid igapäevased asjad. Rahva seas olid nad leidnud aga poolehoidu, kuna kõik eestlased olid tsaari-

ajast pärinud enam-vähem põrandaaluse hingeilma usuga, et on kerge ilma ja inimesi uueks luua – lihtsalt varem polnud selleks võimalustki avanenud (lk 84). Sama temaatika juurde pöördub Tammsaare kogumiku viimases tekstis, novellis „Meeletu mälestused”, mis lihtsa talumehe silmade läbi räägib enamliku vägivald võimutsemisest Eestis (lk 236–245).

Sõda ja tulevik

Oma sõjaaegseid kirjutisi tagasihoidlikeks hinnanud Tammsaare ei uskunud, et sõja ajal võiks sündida suurt kunsti või kirjandust – loomine nõuab süvenemist, milleks sõjas pole aega (lk 187) ning sõda ei võimalda loometööks vajalikku rahu ja mõtlikkust (lk 18). Nagu öeldud, ei kiirustanud Tammsaare nõustuma ka nende kaasaegsetega, kelle meelest võis sõda kui kergemeelsust ja kergesklikkust hävitav nähtus (lk 7, 51) toimida vaimse puhastustulena, mis viiks uue ja parema inimese või ühiskonna sünnini. Vastupidi: toetudes Prantsuse revolutsiooni (lk 187) ja Ameerika Ühendriikide kodusõja kogemusele (lk 113), ennustas Tammsaare sõjajärgseks ajaks pigem liialdusi, meeletusi ja elupõletamist nendelt, kes olid sõja ajal ja tänu sõjale rikkaks saanud (lk 62–65). Tagantjärele 1920. aastatele mõeldes pidaski see ennustus paika.

Seda, milline võiks välja näha eeldatav sõjajärgne elu, kehastasid Tammsaare jaoks eeskätt Ameerika Ühendriigid. Sealgi ei leidunud õieti kunsti ega kirjandust (lk 19) ning miljardid dollarid sünnitasid kire ainult uute miljardite järele (lk 64). Seetõttu ei võinud Ameerika olla sobiv eeskuju pea kaotanud Euroopa kultuurile (lk 114): isegi Ameerikasse sisse rännanud eurooplased ei saanud seal kunstiloojateks, vaid samasugusteks ameeriklasteks nagu kõik teisedki (lk 119). Vaheldusrikkust ja põnevust taga ajava inimese vaimu-

toidu vähenõudlikke eelistusi iseloomustas Tammsaare kui „Ameerika süsteemi järele Chicagos valmistatud” konservi (lk 201). Üldse on Ameerika problemaatikale pühendatud „Sõjamõtete” märkimisväärt osa, sh pikk essee „Ameeriklastest” (lk 108–120).

Teine Tammsaare huviobjekt oli tuleviku sõda, mis pidi kahtlemata saabuma ning teaduslik-tehnilise progressi tingimustes kujunema piirituks ja lõputuks eskaleerumiseks (lk 31–34). 1915. aastal kirjutatud arutlust, kuidas tulevikus kaugjuhitav masin võitleb masina vastu, võib pidada varaseimaks droonide kirjelduseks eesti publitsistikas (lk 47–48). Pädima pidi see sõjalis-tehniline areng aga täiusliku, tehisintelligentse masina leiutamiseks, millel on hing sees ja mida inimesel pole võimalik taltsutada (lk 49–50). Nagu sellest tekstist näha, siis kuulus tuleviku juurde õieti seegi, et tõele peab ameerikalikul kombel „naljavana või klouni ülikonna selga ajama”, kuna alles siis hakkab lugeja tõe vastu huvi tundma (lk 204).

Sarnast tumedat ja paradoksidest tulvil ironiat leiab teistestki „Sõjamõtete” esseedest. Nii kirjutab Tammsaare, et sõda on kultuur ja vabaduse avaldus, kuna sõda

ühendab inimesi ja õpetab neile uusi teadmisi (lk 14). Samuti olevat hea, kui inimesed õiguse nimel ülekohut teevad, sest nii saab ka ülekohus õigusest osa, imbub sellest pikkamööda läbi ja tundubki viimaks peaaegu õigusena (lk 106). Mingit sirgjoonelisemat tulevikuoptimismi leiab tema tekstidest aga vähe. Vaid möödaminnes märgib Tammsaare, et ainuke inimsoo jumalatest, mis näib püsivat, on kaastundmus (lk 164), ning et „päästmine [on] vististi ainult kasvatuses ja arenemises” (lk 9). Ainuke pikem ja põhjalikum positiivne kreedo leidub kogumiku nimisessead lõpetavas lõigus: „Mina usun ainult, usun kõigegega, mis minus on, et jälle ilusaid päevi tuleb, kus niidud värskest loost lõhnavad, lilled õilmitsevad ja männik magusa vaigu templiks saab. [---] Ma usun isegi, et me surnutele kord-korralt nende käsud ja seadused üles ütleme ja et me ühe hukkunud elava pärast rohkem kurvastame kui mõne sammaldanud vareme või luitunud pildi pärast. Ma usun õnnelikke aegu, kus jumalad meie peale kadedaks saavad ja kus inglid taevast põgenevad, et inimeste selt-sis elada. Ma usun, sest ma ihkan!” (Lk 34)

MART KULDKEPP